

ХАРАКТЕРИСТИКА НА ИНДУСТРИАЛИЗАЦИЯТА В ТЪРНОВО 1879–1919

Characteristics of the Industrialization in Turnovo 1879–1919

Summary: All big firms in Turnovo started producing with amount of capital that is four times lower than the average for the country. Diagram 1 confirms the conclusion that in Turnovo after the Liberation there are no big scale economic enterprises. The only exception from this rule is the founded by Hadzhilisichevi brothers and Ivan Halachev beer fabric. It is proved that the mentioned by K. Panayotova and I. Stoyanov regrouping of capital from one industry to another is characteristic for the period and its aim is quick profit. It has to be mentioned that a part of the big capitalists in Turnovo invest inherited money: P. Velkov – from his father (cattle merchant), Hadzhislavchevi brothers – from their father Hadzhi Slavcho Hadzhi Paskalev. Another part of the big capitalists is politically biased: Gorgio Momchev, Ivan Halachev, Angel Popov (Popular liberal party), Georgi Petkov (wide socialist, owner of threads fabric „Trapezitsa”). In Turnovo there are missing the characteristic for Gabrovo and the other industrial centers entrepreneurs that rised from the guilds because of their personal qualities.

Key words: industrialization, characteristics, capitalism, economic development, economic enterprises, exception, profit

От научна гледна точка комплексното стопанско развитие на Търново след Освобождението е разгледано най-пълно в трудовете на Иван Стоянов (студията „Стопански и политически живот (1879–1912 г.)” от „Страници от новата история на Велико Търново”. Велико Търново, 1993 и глава I „Обществено-икономическо и политическо развитие до войните” от книгата „История на Велико Търново” в 3 тома, том III, Нова история. Велико Търново, 2000), на Кинка Панайотова („Стопанската структура на Велико Търново от средата на XIX в. до 1944 г.”, ИИМВТ, т. X, 1995), на Петър Тодоров („Велико Търново през периода на войните (1912–1918 г.)” в „Страници от новата история на Велико Търново”. Велико Търново, 1993).

Съществуват поне 7 обективни фактора, даващи тласък на индустриалното развитие в България след Освобождението. Те трябва да се вземат предвид, когато се коментира кое предприятие, как и защо се появява и развива в Търново, а и във Великотърновския край в периода 1879–1919 г. На първо място, трябва да се отбележи значителното разрастване на вътрешния пазар в стра-

ната. Консумацията на индустриални произведения на глава от населението в периода 1896–1911 (от само 15 г.) се увеличава цели 4,1 пъти при нарастващо с 25% население.¹ Това ще рече, че на индустриалните предприятия им се предлага идеалната възможност да задоволяват едни все по-увеличаващи се потребности.

На второ място, своята роля изиграва и първоначалното натрупване на капитал, което практически започва почти наново, като се имат предвид сътресенията от 70-те години на XIX в.²

На трето място са промените в митническата политика. Посредством тях „буржоазната държава измествала, макар и бавно, чуждия внос и завоювала постепенно вътрешния пазар. Наред с това повишените мита давали възможност на местния промишлен капитал да продава по-скъпо своите произведения на вътрешния пазар на страната и да реализира по този начин по-висока норма на печалбата”.³

На четвърто място „било създаденото от 1895 г. специално насърчително законодателство в полза на едрия капитал”.⁴ Това законодателство „примамило част от наличните в страната капитали към създаване на индустриални предприятия”.⁵

На пето място, постепенно се модернизира банковата система в страната, което довежда до поевтиняване на кредита, използван от индустриалците. „По този начин се изменило съотношението между величината на лихвения процент и нормата на печалбата на промишления капитал. Наличните капитали вече не се насочвали толкова към лихварството, а към индустрията и търговията”.⁶

На шесто място, изграждането на жп мрежа и строежът на пътища също значително допринасят за печалбата на промишления капитал. Не само се намаляват транспортните разходи на дружествата, но и пласментът получава възможност да расте, като индустриалната продукция става стока за масово потребление.⁷

На седмо място, създаденото професионално образование в страната след Освобождението формира кадрите, притежаващи необходимата техническа квалификация за работа в индустрията, търговията и финансите.⁸ Всички тези условия за валидни за стопанското развитие на градовете от Великотърновския край.

Трябва да се отчете, че резултатите на индустриалното развитие нямат широко прокламирания безспорен успех, а, както отбелязва Мартин Иванов, „усещането за „седем тлъсти години” (1906–1911 г.) фактически се дължи на кредита и комуникацията и по-малко на търговията и индустрията. (...), „златното десетилетие” се оказва един чисто градски разказ с много повече пожелателен, отколкото действителен заряд”.⁹ Наистина, в подкрепа на този извод има на разположение достатъчно данни на официално равнище. Изчислено е, че в българската индустрия към 1911 г. е заето едва 0,45% от населението на страната, докато в Германия с индустрия се занимават 18%, във Франция 17,2%

и т.н. Следователно, по степен на индустриализация България изостава 35-40 пъти от развитите капиталистически страни; и да се говори за някакви големи успехи в тази област не е сериозно. Освен това делът на леката индустрия в България, която произвежда по-малка добавена стойност от тежката, е прекалено голям (89,5%) в сравнение с този на леката промишленост в Англия (38%), САЩ (41%) и т.н.¹⁰

Тези макроикономически показатели трябва да се съобразяват, когато се анализира стопанско развитие на регионално ниво; в случая промишлеността в Търново се развива възходящо, но с темпове, малко по-ниски от средните за страната.¹¹ Причините за това са доста. За целите на този текст е добре да се припомни поне забележката, че „ако процесът на първоначалното натрупване бе разширен и в селското стопанство още от самото начало на Освобождението, то несъмнено впоследствие и разрастването на промишлеността би било много по-голямо. Работата е там, че след 1900 г. много от безимотните селяни са успявали чрез разграбване на общински пасбища и горски площи, превръщайки ги в обработваема земя, да се задържат като земеделски стопани и да останат в селото. По този начин в резултат на полученото се известно задържане на първоначалното натрупване на капитали са се ограничили в определена степен и източниците за ускоряване развитието на капиталистическата промишленост”¹²

Относно военните години, добре е да се припомни, че “неминуемо силно спаднало през тези войни селскостопанското производство и се намалил износът, а оттам – и вносът на машини и съответните суровини, настъпило дълбоко разстройство и в промишленото производство. Поради това през 1917 г. само 20% от фабричните предприятия, и то главно тези, които са обслужвали пряко армията, са работили с пълен капацитет. Твърде отрицателно се отразява лишаването на производството от хиляди работници и специалисти, изпратени на фронта, както и намаляването на националния пазар с откъсването от територията на страната на важни за икономиката ѝ региони.”¹³

Тъкмо в този контекст е важно да се отбележи, че от Освобождението до края на XIX в. наличният капитал в България в голяма степен променя произхода си: този в края на века е с 2/3 различен от наличния към 1878 г. Освен това само 1/3 от богатите българи след Освобождението водят произхода си от състоятелните предосвободителски родове¹⁴. Случващото се в Търново е своеобразно отражение на тези процеси на национално ниво.

В този ред на мисли не е безинтересно и наблюдението на Р. Аврамов, че след Освобождението „отсъстващото доверие в парите е заместено от упование в осезаемата предметност. Недвижимостите, земята, домът се приемат като единствено сигурни убежища за спестяванията...”¹⁵ Икономиката на страната може да се определи като аграрна и слабо монетаризирана. В този смисъл недоверието към парите и липсата на солидни спестявания са точен индикатор за неопазареност; националното стопанско има не толкова пазарен, колкото натурален характер¹⁶. Това обстоятелство със сигурност е затрудня-

ващо всяко прецизно изследване на следосвобожденския стопански живот в страната, защото липсва възможността да се направи пълна отчетност на процеса на създаване и разпределяне на материалните блага. Остават едни, така да се каже, „скрити“ от погледа на проучвателя стопански инициативи, за чиято състоятелност може само да се предполага, но не и да се знае с точност. През тази призма е редно да се гледа на стопанското развитие на градовете от Великотърновския край през 1879–1919 г.

Особено типични черти, характерни за повечето големи предприятия в Търново, има воденицата на Паню Велков. Нейната история в този смисъл е образцова; тя започва с питане до министъра на вътрешните работи (10 август 1895 г.) дали е възможно застрояването на „фабрично сдание за брашно“ в Дервента от Паню Велков¹⁷. Един преразказ на взаимоотношенията между собственици и държава в случая с въпросната воденица „Янтра“ от местността Дервента е невъзможен, ако се следва чисто пазарната логика. Вижда се как първоначалният собственик Паню Велков очаква от държавата определени поощрения за бизнеса си, които по една или друга причина не са му дадени. Тогава той се отказва от начинанието си, което явно изглежда невъзможно без финансиране от обществените ресурси на държавата. След това държавата намира/назначава други собственици на воденицата на мястото на Пеню Велков – Витанов, Костоолу (Костов), Добрев, Церовски. Те обаче също прекалено разчитат на държавните инвестиции, а нямат необходимите собствени средства, които да стимулират предприемаческата им дейност. Държавата пак се намесва; воденицата е върната на първоначалния собственик при наложени от страна на местната власт нови условия за ползване.

Историята на турбинната воденица „Янтра“ добре онагледява важните изводи на Р. Аврамов – за причудливото съжителство между индивидуалистичния нагон и водещото „обществено“ начало в българската стопанска история. (...) Привидно „обществената“ държава бързо е била разчетена и разбрана като „целта“, в която най-добре се постигат стремежите за придърпване на по-голяма част от общественото богатство за лични и корпоративни цели”.¹⁸ Известен е фактът, че повечето от солидните притежатели на капитал в Търново след Освобождението имат определена политическа обвързаност, която не е без значение за личното им замогване (Ангел Попов, Джорджо Момчев, Иван Халачев, Георги Петров и др.).

Трябва да се има предвид и авторитетната констатация, че политическата обстановка в България след Освобождението благоприятства за „изкуствено фабрикуване на фабриканти“ и „възпитава още младата българска буржоазия в дух на инертност и обезпеченост”.¹⁹ Към това добре приложимо е и твърдението на Стоян Бочев, че „у нас натрупването на капитали идва от самата страна, то се откъсва от общите средства, а не идва отвън и поради това се чувства болезнено и засилва естествената враждебност към всичко и всеки, който се издига над общото ниво”.²⁰ Твърде специфичното за българския вариант на капиталистическо развитие е именно това.

Както допълва Бочев, „натрупването на капитали у нас изхожда преди всичко от местни източници. (...), натрупването на капитали у нас има характер на очевидно, често стопански неоснователно преливане на средства, от едни у други в същата местност, в същия град.”²¹ За да се провери валидността на тези заключения по отношение на регионалното развитие на Великотърновския край, е нужно да бъде припомнен изводът на К. Панайотова за цялостното промишлено развитие на Търново от Освобождението до края на Първата световна война: „наблюдава се едно лутане на сравнително дребни капитали от различен произход, обединение и прегрупиране, търсене ту на едно, ту на друго производство”²², т.е. става дума точно за Стоян-Бочевото „неоснователно преливане на средства от едни у други, в същата местност, в същия град”.

Наличните данни за началния капитал на водещите търновски промишлени предприятия от периода 1879–1919 г. дават възможност да се направи нагледно сравнение със средните показатели на подобните предприятия в страната; през 1900 г. на едно насърчавано предприятие се пада по 192 хил. начален капитал средно.

Диаграма 1

В Търново всички големи предприятия започват с капитал до четири пъти по-малък от средния за страната.²³ Диаграма 1 потвърждава заключенията, че в Търново след Освобождението липсват стопански инициативи от голям мащаб, като изключение от това правило е бирената фабрика, основана от братя Хаджиславчеви и Иван Халачев. Доказва се, че белег на стопанския живот в града е именно акцентираното от К. Панайотова и И. Стоянов лутане и прегрупиране на капитали от една индустрия в друга с цел бърза възвра-

щаемост. За отбелязване специално за Търново е, че една част от големите вложители, едрите капиталисти на града инвестират пари, придобити от наследство: П. Велков – от баща си, търговец на добитък, братя Хаджиславчеви – също от баща им хаджи Славчо хаджи Паскалев; друга част от състоятелните хора са политически обвързани – Джорджо Момчев, Иван Халачев, Ангел Попов (Народнолиберална партия), Георги Петков (широк социалист, съсобственик на фабрика за шевни конци “Трапезица”). Липсват така характерните за Габрово и другите индустриални центрове на България предприемачи, издигнали се от еснафа заради личните си качества.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Беров, Л и др.** Икономика на България до социалистическата революция. София, 1989, 337 с.

² Пак там, с. 337–338.

³ Пак там, с. 340–341.

⁴ Пак там, с. 341.

⁵ Пак там, с. 342.

⁶ Пак там, с. 342.

⁷ Пак там, с. 343.

⁸ Пак там, с. 343.

⁹ **Иванов, М.** Националният доход на България, 1892–1924 г. – В: Дискусии и материали, юни 2006 г., с. 63–64.

¹⁰ **Беров, Л и др.** Икономика на България до социалистическата революция. София, 1989, с. 343–345.

¹¹ **Панайотова, К.** Развитие на индустрията във Велико Търново през 1878–1944 г. – В: Велико Търново 1185–1985. София, 1985, с. 221.

¹² **Попов, Н., Аройо Ж. и др.** 100 години българска икономика. София, 1978, с. 54.

¹³ Пак там, с. 59.

¹⁴ История на България. Т. 7. София, 1991, с. 232.

¹⁵ **Аврамов, Р.** Комуналният капитализъм. София, 2007, с. 76.

¹⁶ Пак там, с. 77.

¹⁷ ДА-Велико Търново, 496К, оп. 1., а.е.5, л. 6

¹⁸ **Аврамов, Р.** Стопанският XX век на България. София, 2001, с. 5.

¹⁹ **Беров, Л. и др.** Икономика на България до социалистическата революция. София, 1989, с. 342.

²⁰ **Бочев, С.** Капитализмът в България. София, 1998, с. 21.

²¹ Пак там, с. 100.

²² **Панайотова, К.** Цит. съч., с. 211.

²³ Икономика на България до социалистическата революция. София, 1989, с. 337.

ЛИТЕРАТУРА

- Аврамов, Р.** Стопанският XX век на България. София, 2001.
- Аврамов, Р.** Комуналният капитализъм. София, 2007.
- Беров, Л** и др. Икономика на България до социалистическата революция. София, 1989.
- Бочев, С.** Капитализмът в България. София, 1998.
ДА-Велико Търново, 496К, оп. 1., а.е.5, л.6
- Иванов, М.** Националният доход на България, 1892–1924 г. – Дискуссионни материали, юни 2006 г., с. 63–64.
- История на България. Т. 7. София, 1991.
- Панайотова, К.** Развитие на индустрията във Велико Търново през 1878–1944 г. – Велико Търново 1185–1985, София, 1985, с. 211–221.
- Попов, Н., Аройо Ж.** и др. 100 години българска икономика. София, 1978.

ИЗПОЛЗВАНИ СЪКРАЩЕНИЯ

ДА – Държавен архив